

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه دکتري رشته زبان و ادبيات فارسي

تصحیح سفینه صائب به همراه مقدمه و تعلیقات

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم رادفر

استادان مشاور

دکتر علیرضا شعبانلو

دکتر فرانک جهانگرد

پژوهشگر

رضا خبازها

شهریورماه ۱۳۹۶

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مراتب سپاس و تشکر خود را از لطف و شکیبایی بی‌پایان و راهنمایی‌های ارزشمند استادان گرامی‌ام در پژوهشگاه علوم انسانی اعلام نمایم؛ جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر بزرگوار که راهنمایی مرا در انجام این رساله بر عهده داشتند و جناب آقای دکتر علیرضا شعبانلو و سرکار خانم دکتر فرانک جهانگردی که استادان مشاور من بودند و با همراهی و همدلی خود منت بی‌اندازه بر نگارنده نهادند. همچنین از خانواده‌ی مهربانم که همه‌ی بیماری‌ها، بیداری‌ها، نداری‌ها و گاه کاهلی‌های نویسنده را در این سال‌ها تاب آوردند تا کار به سرانجام خوشی برسد!

تقديم به مادرم

چکیده

در رساله حاضر، سفینه صائب که در بردارنده بیش از ۱۷۰۰۰ بیت برگزیده صائب تبریزی از حدود ۷۰۰ سراینده است از روی دو نسخه مضبوط شماره ۱۰۷۷۵ کتابخانه دانشگاه اصفهان، به خط عارف تبریزی، با تاریخ ۱۰۸۸ ق و شماره ۷۴۲ کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان تصحیح شده است. همچنین برخی از ابیات دشوار سفینه با توجه به ویژگی‌های بلاغی‌شان شرح شده و حدود ۶۰۰ واژه دشوار سفینه با نمونه‌هایشان معنی شده‌اند. سپس فواید سفینه صائب در تصحیح دیوان‌ها و منظومه‌های قدیم با مطالعه موردی و تطبیق ضبط‌های نسخه اساس سفینه با چاپ‌ها و نسخه‌های دیوان سنایی نشان داده شده و ویژگی‌های زبانی، ادبی و محتوایی سبک هندی و اشعار سفینه و تأثیر مؤلفه‌های سبک هندی و سلیقه صائب، به‌عنوان نماینده این سبک، در گزینش اشعار سبک‌های خراسانی و عراقی بررسی شده است؛ ویژگی‌هایی که برخی از آن‌ها تاکنون مغفول مانده بود. در پایان نیز نمایه‌های لازم آمده است.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۵

فصل اول: کلیات پژوهش

بیان مسئله و موضوع پژوهش..... ۱۱

اهمیت و ضرورت انجام پژوهش..... ۱۳

اهداف پژوهش..... ۱۳

سؤال‌های پژوهش..... ۱۴

فرضیه‌های پژوهش..... ۱۴

نوع پژوهش..... ۱۵

قلمرو پژوهش..... ۱۵

خروجی و کاربردهای پژوهش..... ۱۶

تعریف واژه‌های مهم و کلیدی

صائب تبریزی (زندگی‌نامه و روابطش با امرا و شعرا با نگاهی به سفینه..... ۱۸

سبک..... ۲۱

سبک هندی..... ۲۲

سفینه و تفاوتش با جنگ و بیاض..... ۲۳

فصل دوم: روش شناسی پژوهش

روش انجام پژوهش.....

فنون و ابزارهای جمع‌آوری اطلاعات.....

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات.....

معرفی نسخه‌ها و روش تصحیح.....

فصل سوم: پیشینه موضوع

پیشینه موضوع.....

فصل چهارم: یافته‌های پژوهش

متن سفینه صائب

افزوده‌های نسخه کاخ گلستان

فصل پنجم: بحث، تفسیر و استنتاج

شرح دشواری‌ها

شرح ادبی و بلاغی برخی از ابیات

معانی واژگان دشوار متن

فواید سفینه در تصحیح آثار شعری

مطالعه موردی: فواید سفینه صائب در تصحیح دیوان سنایی

تطبیق ویژگی‌های سبکی اشعار سفینه با سبک هندی

تطبیق کلی

برخی ویژگی‌های محتوایی مفعول

غیرت

عشق بعد از مرگ

ویژگی ادبی مفعول: تجرید (و مقایسه شیوه‌های تخلص‌آوری صائب با سنایی با نگاهی به سفینه)

خلاصه پژوهش و بررسی یافته‌ها

ارزیابی فرضیه‌ها و اعلام نظریه نهایی

محدودیت‌ها و مشکلات پژوهش

پیشنهادها

منابع

نمایگان

شاعران سفینه

اعلام اشعار سفینه

خوردنی‌ها

کتاب‌ها

فهرست تصاویر

تصویر ۱,۵. صفحه نخست نسخه دانشگاه اصفهان

تصویر ۲,۵. ترقیمه نسخه دانشگاه اصفهان

تصویر ۳,۵. صفحه نخست نسخه کاخ گلستان

تصویر ۴,۵. ترقیمه نسخه کاخ گلستان

پیشگفتار

صائب تبریزی (۱۰۱۶-۱۰۸۶) بزرگ‌ترین سراینده شاخه ایرانی سبک هندی یا اصفهانی است. یکی از آثاری که از وی به ما رسیده سفینه صائب است که بیش از هفده هزار بیت از اشعار سراینندگان دوره‌های گوناگون ادب فارسی را در بر دارد و تنها گزیده شعری است که به دست یکی از شاعران بزرگ دوره‌های پیشین در دست داریم. بی‌گمان چنین منتخبی تا حدود زیادی می‌تواند پسند شعری صائب، هندی‌سرایان و مردم سده یازدهم هجری قمری را معرفی کند و نشان دهد که آن‌ها به کدام سراینندگان و سروده‌های پیش از خود توجه داشته‌اند و حتی تا حدودی سرمشق‌های شعری خیال‌بندان و تازه‌گویان این دوره را به ما بنمایاند.

علاوه بر این، دور از ذهن نیست که صائب، به سبب ملک‌الشعرایی دربار شاه عباس دوم صفوی در اصفهان و نیز راه یافتن به دربار ظفرخان احسن در کابل و شاه‌جهان تیموری در رکن، به نسخه‌های معتبر و ارزشمندی دست یافته باشد که شاید برخی از آن‌ها اکنون در دسترس ما نباشد (ضبط‌های کهنه‌تر و غریب‌تر، پذیرفتنی‌تر و گاه منفردی که در بخش «فوائد سفینه صائب در تصحیح دیوان سنایی» نشان داده‌ایم گواهی بر این مدعاست). وحید دستگردی نیز در مقدمه این کتاب می‌نویسد: «دیوان کامل نظامی در عصر صفویه وجود داشته و صائب در سفینه خود و نگارنده سفینه آقای خلخالی از آن دیوان، قصیده و غزل‌های نایاب و مسلم نقل کرده‌اند، ولی ما چندان که همه جا کنجکاو می‌کردیم، اثری از آن نیافتیم» (وحید دستگردی، ۱۳۸۱: ۹۷). همچنین اسامی و سروده‌های فراموش شده صدها تن از شاعران بی‌دیوان روزگار صائب و روزگاران پیش‌تر شعر دری را نیز در این اثر می‌توان سراغ گرفت.

این سفینه تاکنون تصحیح نشده، اما نخستین بار روان‌شاد حسن وحید دستگردی آن را معرفی و صفحاتی از آن را در شماره‌های متعددی از مجله ارمان منتشر کرده است. چند مقاله نیز درباره‌اش نوشته شده است که در معرفی پیشینه تحقیق معرفی خواهد شد.

موضوع رساله حاضر تصحیح انتقادی سفینه صائب با کمک دو نویسه معتبر و مضبوط آن است: ۱. نسخه شماره ۱۰۷۷۵ کتابخانه دانشگاه اصفهان، به خط نستعلیق شکسته عارف تبریزی، با تاریخ ۱۰۸۸ ق، که چاپ عکسی آن را سید کاظم حسینی اشکوری در سال ۱۳۸۵ در انتشارات دانشگاه اصفهان و مجمع ذخایر اسلامی

انجام داده است، و نسخه‌ی اساس ماست؛ و ۲. نسخه‌ی شماره ۷۴۲ کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان که مرتب و به خط نستعلیق است.

در این تصحیح، همه‌ی نسخه‌بدل‌ها در پانویشت یاد شده (جز آنچه اختلاف در رسم‌الخط است، مانند نوشتن «آمده‌ای» به صورت «آمده») و در موارد اندک‌شماری نیز که ضبط‌های هیچ‌یک از دو نسخه پذیرفتنی نبوده به دیوان‌های مصحح مراجعه شده و هر دو نسخه در پانویشت آمده‌اند. گاهی نیز در پانویشت به ضبط دیوان اشاره شده است.

بخشی از نوآوری‌های این رساله در رسم‌الخط و ویژگی‌های صوری ضبط بیت‌هاست: رسم‌الخط شعرها و فاصله‌گذاری کلمات به شکل اصولی و بر مبنای دستور خط فرهنگستان و فرهنگ املائی دکتر علی‌اشرف صادقی است. هر جا امکان دوگانه‌خوانی بوده (مثلاً در کلماتی همچون بود و بُود یا ملک و مُلک و مُلک و مَلک که به یک شکل نوشته می‌شوند و بدون حرکت‌گذاری، تشخیصشان از هم برای بیشتر خوانندگان دشوار است یا آنجا که تلفظ امروزی واژگان به وزن، قافیه یا جنبه‌های دیگر موسیقی شعر آسیب می‌رساند) حرکت‌گذاری انجام شده است. نشانه‌ی تشدید هر جا خوانده می‌شده نوشته شده و با نمایش همه‌ی موارد تشدید، در همه‌ی جاهایی که کلمه‌ی مشددی باید مخفف خوانده شود نیز تکلیف خواننده را روشن ساخته‌ایم. کسره اضافه نیز در همه‌ی موارد گذاشته شده و با بهره‌گیری از همین یک ظرفیت مغفول خط فارسی، امکان ده‌ها هزار غلط‌خوانی از بین رفته است. علاوه بر این‌ها، از علائم سجاوندی نیز تا جایی که مانع خوانش‌های درست گوناگون نشود، بهره برده‌ایم. این کار به شناخت نقش نحوی کلمات و درست‌خوانده‌شدن بیت‌ها یاری می‌رساند و به نظر می‌رسد امروزه با فراوانی دانشجویان و فارغ‌التحصیلان رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی که از توانایی‌های لازم برای درست‌خواندن آثار منظوم قدیم بی‌بهره‌اند یا دست‌کم برای تسهیل آشنایی علاقه‌مندان ادبیات و فارسی‌آموزان خارجی، پی‌گرفتن این شیوه بسیار لازم و مفید باشد. بدین ترتیب مصحح نیز نشان می‌دهد آنچه را به نام او منتشر می‌شود خوانده و به‌خوبی فهمیده است، نه اینکه مانند بسیاری از دانشجویان امروزی، نسخه را به دست تایپیست سپرده باشد و با افزودن بر اغلاط آن، اثری را به دست خواننده دهد که مطالعه‌ی نسخه‌ی تصحیح‌نشده‌اش آسان‌تر است. گذشته از این‌ها، بسیاری از گونه‌های جملات را با نشانه‌های سجاوندی می‌توان شناخت و اگرچه تاکنون به این امکان توجه نشده

است، می‌توان تحقیقات دستوری و بلاغی را در متن‌های ادبی با بهره‌بردن از این نشانه‌ها در متنی که نشانه‌های سجاوندی‌اش درست و یکدست و کامل گذاشته شده باشد- بسیار سریع‌تر و آسان‌تر انجام داد: با یاری نشانه‌های پرسشی متن می‌توان همه پرسش‌های آن را استخراج و انواعشان را بررسی کرد؛ همه مواردی را که مفهومی به صورت‌های مختلف تکرار می‌شود (تمثیل‌ها، اسلوب‌معادله‌ها، تکرارها یا گونه‌های گوناگون) می‌توان با نقطه‌ویرگول‌ها شناخت؛ عطف‌های بدون واو، نقل‌قول‌ها، جملات وابسته، جملات ندایی، تعجبی، امری، پرسش‌های انکاری و آمیخته با تعجب و مانند این‌ها نیز به یاری این علائم به آسانی هرچه تمام‌تر پیدا می‌شوند.

اما ساختار رساله چنین است: پس از بیان قالبی مسئله، سؤالات، اهداف و فرضیه پژوهش که هیچ تناسبی با بخش اعظم رساله‌های رشته ادبیات و به‌ویژه تصحیح متن ندارد، به بیان پیشینه استفاده از سفینه صائب پرداخته‌ایم. سپس در تعریف واژگان کلیدی، تفاوت سفینه با جنگ و بیاض و همانندان این‌ها یاد شده و صائب و سبک هندی و نسخه‌های سفینه به اختصار معرفی شده‌اند. سپس متن سفینه آورده شده و برخی از ابیات دشوار آن با توجه به ویژگی‌های بلاغی‌شان شرح شده‌اند. اما از آنجا که شرح چنین سفینه‌ای می‌تواند موضوع چند رساله دکتری دیگر باشد و حجم کار هم‌اکنون نیز به اندازه چند رساله است، حدود ششصد واژه دشوار سفینه با ذکر حداکثر دو نمونه از ابیات شاهد خود معنی شد. این‌ها عمده واژگان دشوار سفینه صائب‌اند. زیرا چنان‌که می‌دانید، در سبک هندی نه واژگان کهن ایرانی رواج داشته و نه چندان عربی‌ها و ترکی‌ها و مغولی‌های تازه‌ای رایج شده است. زبان این سبک به‌ویژه شاخه ایرانی آن- تا حدودی به زبان محاوره امروز ما نزدیک است و سادگی واژگان و نحو از ویژگی‌های آن است. پس صائب نیز، به‌عنوان یکی از نمایندگان چنین ذائقه‌ای، عمدتاً چنین سروده‌هایی را از پیشینیان برگزیده است؛ سروده‌هایی که دشواری‌شان در نازک‌خیالی و مبالغه‌های انتزاعی دور از ذهن و تازگی مضمون است، نه واژگان غریب و فراموش‌شده. البته در بیش از بیست مورد، واژه یا معنی مناسب آن را در واژه‌نامه‌های موجود، همچون لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ سخن، نیافته‌ایم و معنا را با توجه به متن و با قید «ظاهراً» نوشته‌ایم. پیداست که بسیاری از ششصد واژه معنی شده ویژه سبک هندی‌اند و بسیاری از نیافته‌ها نیز از این دست‌اند.

سپس ویژگی‌های زبانی، ادبی و محتوایی سبک هندی و اشعار سفینه و تأثیر مؤلفه‌های سبک هندی و سلیقه صائب و هم‌عصران وی در گزینش از سبک‌های خراسانی و عراقی بررسی و فواید این سفینه در تصحیح دیوان‌ها و منظومه‌های قدیم از راه مطالعه موردی و تطبیق ضبط‌های نسخه‌ اساس سفینه با چاپ‌ها و نسخه‌های دیوان سنایی نشان داده شده است. در پایان نیز نمایه‌های لازم آمده است.

در اینجا واجب است مراتب سپاس و تشکر خود را از لطف و شکیبایی بی‌پایان و راهنمایی‌های ارزشمند استادان گرامی‌ام در پژوهشگاه علوم انسانی اعلام نمایم؛ جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر بزرگوار که راهنمایی مرا در انجام این رساله بر عهده داشتند و جناب آقای دکتر علیرضا شعبانلو و سرکار خانم دکتر فرانک جهانگردی که استادان مشاور من بودند و با همراهی و همدلی خود منت بی‌اندازه بر نگارنده نهادند. از استادان گرامی، آقایان دکتر و نیز سپاس‌ها دارم که با وجود مسئولیت‌ها و گرفتاری‌ها داوری رساله را به عهده گرفتند. درباره جنبه‌های گوناگون سفینه با استادان دکتر تقی پورنامداریان و دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی نیز مشورت کرده‌ام و لازم است قدردانی قلبی‌ام را از ایشان نیز بیان کنم. از دوستان بزرگواری چون جناب دکتر علی شاپوران و بهمن بنی‌هاشمی نیز یاری‌ها گرفته‌ام و سپاسگزارم. همچنین از خانواده‌مهربانم که همه بیماری‌ها، بیداری‌ها، نداری‌ها و گاه کاهلی‌های نویسنده را در این سال‌ها تاب آوردند تا کار به سرانجام خوشی برسد!

فصل اول

کلیات تحقیق

بیان مسئله و موضوع پژوهش

صائب تبریزی (۱۰۱۶-۱۰۸۶) بزرگ‌ترین سراینده سبک هندی و دوره صفوی است. علاوه بر دیوان هفتاد هزاربیتی وی، سفینه‌ای از او بر جای مانده است که حاوی حدود بیست‌هزار بیت از سروده‌های شاعران فارسی‌گوی از سده سوم تا یازدهم هجری قمری است. چنین سفینه‌ای می‌تواند سلیقه شعری وی و شاعران و مردمان آن عصر را به خوبی نشان دهد. هدف اصلی این رساله تصحیح انتقادی سفینه صائب است که تاکنون تصحیح نشده است. هر دو نسخه این سفینه به خط عارف تبریزی، شاگرد صائب تبریزی، است. یکی از این نسخه‌ها را عارف با تقلید از دستخط صائب و از روی دست‌نویس وی نوشته است و دیگری صورت سامان‌یافته‌تر و مرتب‌تر همین گزیده است با اضافاتی که همراه است با جمله‌هایی نظیر «از خط میرزا صائب نوشته شد».

مشخصات نسخه‌شناختی دو نسخه از این قرار است:

۱. نسخه شماره ۷۴۲ کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان، نستعلیق سده یازدهم، شامل اشعار ۶۹۱ سراینده؛
۲. نسخه شماره ۱۰۷۷۵ کتابخانه دانشگاه اصفهان، به خط عارف تبریزی، با تاریخ ۱۰۸۸ ق، دربردارنده اشعار حدود ۸۰۰ شاعر.

مقدمه این کار به شناخت ویژگی‌های سبکی (زبانی، ادبی و محتوایی) سبک هندی (و صائب و عارف تبریزی) می‌پردازد و در این کار از تحقیقات مربوط به سبک هندی و اشعار سفینه حاضر سود می‌جوید. تعلیقات نیز به شرح دشواری‌های اشعار و ارائه فهرست‌های گوناگون خواهد پرداخت.

در تبیین مسئله پژوهش می‌توان گفت این سفینه قدیمی‌ترین گزیده ادبی است که با انتخاب صائب، شاعر صاحب سبک و مطرح در ادبیات فارسی تهیه شده است و تنها و گزیده شعر باقی مانده از یک شاعر در زبان و ادبیات فارسی است. طی مذاکره با نماینده پژوهشگاه در قطب علمی ادبیات تعلیمی و حکمی دانشگاه اصفهان و مرکز نسخه پژوهشی و تصحیح متون (جناب آقای دکتر شعبانلو)، مرکز مذکور به جمع‌آوری دواین و منظومه‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها اقدام کرده و هنوز در حوزه‌های دیگر وارد نشده است؛ از جمله سفینه‌ها، جنگ‌ها

و متون منثور. بنابر دیدگاه استادان مرجع شناس و متخصص در حوزه تصحیح پژوهشگاه، از جمله آقای دکتر رادفر،

- ۱- این سفینه به سبب قدمتش و دقت صائب در جمع‌آوری اشعار از اولویت تصحیح برخوردار است؛
- ۲- تحلیل و بررسی در این مورد مطالعاتی فرع بر تصحیح است؛
- ۳- تصحیح خود نوعی نقد و تحلیل متن محسوب می‌شود و در رشته زبان و ادبیات فارسی گاه می‌تواند در اولویت پژوهش قرار گیرد.

موضوع نقد و بررسی که از سفینه صائب به دست می‌آید این است که چه اشعاری مورد توجه صائب بوده و سبک زبانی، ادبی و محتوایی آن‌ها چه مؤلفه‌های مشترکی دارد.

علاوه بر این می‌توان گفت سبک هندی (سبک شعری رایج از سده دهم تا آغاز سده دوازدهم) پس از سبک‌های خراسانی، آذربایجانی و عراقی آغاز شده و بیشتر ویژگی‌های خود را از سراینندگان سبک‌های پیشین گرفته است و با افزودن بر بسامد آن‌ها تشخیص یافته است؛ در این سبک، محتوا تفاوت چندانی با سبک عراقی ندارد و زبان به واژگان محاوره‌ای - که در شعر کسانی چون انوری نیز بازتاب داشته است - متمایل شده است. اما جنبه ادبی و صنعت‌پردازی از راه فشردگی و تراکم تصویرها برجستگی و تازگی بیشتری یافته است؛ تراکم تصویرهایی که ممکن است از پیشینیان اخذ شده باشد یا حداقل با صور خیالی ساخته شده که در سخن برخی سراینندگان کاربرد بیشتری داشته است. بررسی این سفینه - که تنها سفینه‌ای است که منتخبات یکی از شاعران بزرگ ما را در بر دارد - نشان می‌دهد کدام ویژگی‌های زبانی و محتوایی و صناعات و تصاویر مورد توجه صائب قرار گرفته و در شعر وی - و احیاناً سراینندگان هم‌عصر و هم‌سبکش - مؤثر بوده است.

اهمیت و ضرورت انجام پژوهش

میرزا محمدعلی صائب تبریزی بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر شاخه ایرانی سبک هندی است و سراینندگان بسیاری را تربیت کرده و تأثیر دامنه‌داری بر سراینندگان پس از خود گذاشته است. تصحیح سفینه اشعار برگزیده او و

سبک‌شناسی آن اقدام مهمی در شناخت سلیقه شعری وی و دیگر شاعران و شعردوستان سده یازدهم است، مخصوصاً که نشان می‌دهد آنان به کدام شاعران و دقیقاً کدام اشعار سبک‌های خراسانی و آذربایجانی و عراقی توجه داشته‌اند و از آن‌ها چگونه تأثیر پذیرفته‌اند. بدین ترتیب در شناخت ریشه‌های سبک هندی نیز پیشرفتی حاصل خواهد شد. همچنین، آن دسته از اشعار و مضامین و شگردهای سبک هندی که مورد توجه صائب و همالان وی بوده است شناخته می‌شود.

این سفینه حاوی هزاران بیت عالی از سرایندگانی است که دیوان‌هایشان تصحیح و چاپ نشده است و بدین ترتیب در شناخت و نشر آثار آن‌ها نیز پیشرفتی حاصل خواهد شد. در این سفینه گاهی ضبط‌هایی بهتر از ضبط‌های دیوان‌های تصحیح‌شده دیده می‌شود که می‌تواند به تصحیح آن دیوان‌ها یاری برساند.

اهداف پژوهش

۱. تصحیح سفینه صائب که دربردارنده هزاران بیت چاپ‌نشده از ده‌ها شاعر ناشناخته و ضبط‌هایی ارزشمند از اشعار چاپ‌شده است؛
۲. شناخت سلیقه شعری صائب و سرایندگان سبک هندی و تأثیرپذیری‌های ایشان؛
۳. شناخت ریشه‌های سبک هندی و چگونگی تأثیرگذاری سبک خراسانی، عراقی و هندی بر آن؛
۴. شناخت بهتر سبک هندی و برخی از مضامین و شگردهای پربسامد آن؛
۵. نشان‌دادن فواید سفینه صائب در تصحیح شماری از متون؛
۶. شرح ابیات دشوار سفینه.

سؤال‌های پژوهش

۱. چه اشعاری از پیشینیان صائب مورد توجه و گزینش وی قرار گرفته است؟

۲. این اشعار چه تأثیری بر سبک هندی و سبک فردی صائب نهاده است؟

۳. این سفینه چه فوایدی در تصحیح سایر متون دارد؟

فرضیه‌های پژوهش

۱. در این سفینه اشعاری برگزیده شده است که با ذائقه صائب و سبک هندی تناسب داشته و ویژگی‌هایی مشابه شعر ایشان داشته است.

۲. سفینه یادشده تأثیرپذیری‌های صائب و دیگر شاعران سبک هندی و برخی از ریشه‌های پیدایش این سبک را آشکار می‌سازد.

۳. این سفینه حاوی ضبط‌های درست، ارزشمند و مفیدی است که بسیاری از آن‌ها بر ضبط‌های دیوان‌هایی که تصحیح انتقادی شده‌اند برتری دارد و در تصحیح آن دواوین مفید است.

نوع پژوهش

نوع این پژوهش بنیادی است.

قلمرو پژوهش

الف. قلمرو مکانی: ایران و شبه‌قاره هند و پاکستان و دیگر سرزمین‌های حوزه نفوذ زبان فارسی؛

ب. قلمرو زمانی: از سده سوم تا یازدهم؛

ج. قلمرو موضوعی: شعر فارسی از سده سوم تا یازدهم.

خروجی و کاربردهای پژوهش

۱. رساله.

۲. مقاله «تصحیح ابیاتی از سنایی به کمک ضبطهای سفینه صائب».

سفینه صائب حاوی ضبطهای خوبی است که گاه بر ضبطهای دیوان‌هایی نیز که تصحیح انتقادی دارند برتری دارد. این امر به ویژه در مقایسه ضبطهای این سفینه با دیوان سنایی طبع مدرس رضوی چشمگیر است و موضوع مقاله مفیدی است که از فصلنامه علمی-پژوهشی بهار ادب پذیرش گرفته و در شماره بهار ۱۳۹۹ این نشریه منتشر خواهد شد. این مقاله با تغییراتی اندک در فصل یافته‌های رساله حاضر نیز خواهد آمد.

۳. شناسایی شعرای بی‌دیوان و نسبتاً گمنامی چون محمدسعید حکیم و اشعار آنها در سفینه صائب».

از محمدسعید حکیم، شاعر سده دهم و یازدهم، در سفینه صائب ۳۰۱ بیت عالی هست و در سایر منابع ۲۰ بیت هم نیست. معرفی وی و نشر اشعارش در یک مقاله ارزش فراوانی در تحقیقات سبک هندی دارد.

۴. بررسی چند مضمون و آرایه سبک هندی با تکیه بر سفینه صائب.

مضامینی چون عشق بعد از مرگ و غیرت در سبک هندی بسیار رایج است و این رواج در سلیقه صائب و سفینه وی نیز بازتاب روشنی یافته است، همچنین صنعتی چون تجسم و تجرید که تا کنون کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

۵. بررسی سبک شعرگزینی صائب و تطبیق ویژگی‌های سبک هندی بر آنچه نماینده این سبک از سروده‌های دوره‌های پیشین شعر فارسی برگزیده است.

۶. به دست دادن تجربه حرکت‌گذاری، رعایت رسم الخطّ صحیح و یکدست و نشانه‌های سجاوندی بیش از هفده هزار بیت که به خواندن آسان‌تر و صحیح‌تر اشعار یاری می‌رساند و می‌تواند در آینده پی گرفته شود. چنین کاری پایه‌ای برای تحقیقات دستوری و بلاغی فراوانی نیز می‌تواند باشد، چنان‌که در صفحه سوم پیشگفتار بیان شد.

تعریف واژه‌های مهم و کلیدی

صائب تبریزی (زندگی‌نامه و روابطش با امرا و شعرا با نگاهی به سفینه)

میرزا محمدعلی بن عبدالرحیم تبریزی اصفهانی (۱۰۱۶-؟۱۰۸۱؟) معروف به صائبا بزرگ‌ترین شاعر شاخه ایرانی سبک هندی (سبک شعر رایج در دوره صفوی) است. اگرچه اصالتاً تبریزی بود، در محله عباس‌آباد اصفهان متولد شد و علوم ادبی و عقلی و نقلی را در آن شهر آموخت و خط را نیز در خدمت عموی خویش شمس‌الدین تبریزی (شیرین‌قلم) تعلیم گرفت. سپس به مکه و مشهد سفر کرد و از مشهد و از راه کابل، مانند دیگر سرایندگان بزرگ عهد صفوی، راهی سفر هفت‌ساله هند شد. در سال ۱۰۳۳ ق به خدمت ظفرخان متخلص به احسن رسید که حاکم کابل بود. صائب نخستین تدوین دیوانش را به تشویق او انجام داد و احسن از شیوه شاعری یارانش به شیوه صائب‌گروید (صفا، ۱۳۸۶: ۱۲۷۱/۵-۱۲۷۴). در دیوان صائب، علاوه بر ۱۴ غزلی که در بیت تخلص آن‌ها از ظفرخان یاد کرده است (نک: صائب، ۱۳۸۳: ۲۶۹/۷)، ۲ قصیده را می‌بینیم که در مدح وی بوده است (همان: ۳۶۲۱/۶ و ۳۶۲۶). در سفینه نیز ۱۴ بیت از «ظفرخان» نقل کرده است.

در سال ۱۰۳۷ مقارن با جلوس شهاب‌الدین شاه‌جهان تیموری، به همراه ظفرخان، در دهلی به خدمت وی رسید و تا سال ۱۰۳۹ که ظفرخان به فرمانداری کشمیر رفت در برهانپور دکن به سر می‌برد (عجیب است که در دیوان باقی‌مانده از صائب، تنها یک بار در ضمن ستایش شاه عباس دوم، یادکرد او را می‌بینیم (صائب، ۱۳۸۳: ۳۵۹۶/۶)). سرانجام در ۱۰۴۰ از کشمیر به اصفهان بازگشت و خطاب ملک‌الشعرایی دربار صفوی را از شاه عباس

دوم دریافت کرد. بدین ترتیب تا پایان عهد آن پادشاه و چند سال از دوران شاه سلیمان صفوی در اصفهان باقی ماند و تکیه‌اش محلّ آمدوشد دوستانان سخن بود تا در سال ۱۰۸۱ درگذشت (صفا، ۱۳۸۶: ۱۲۷۵/۵).

در سفینه، یک مطلع نسبتاً خوب غزل نیز به شکلی بسیار ساده از «شاه اسماعیل»، مؤسس سلسله صفویه، «از تذکرهٔ سام میرزا» آمده است:

بیستون ناله زارم چو شنید، از جا شد
کرد فریاد که: «فرهاد دگر پیدا شد»!

به همین شکل، از «شاه طهماسب» صفوی ۳ بیت (یک مطلع غزل و یک رباعی) و از عبدالله خان ازبک ۴ بیت (۲ رباعی) در سفینه می‌بینیم، اما از هیچ‌یک نامی در دیوان نیست.

برخی تذکره‌نویسان او را در شعر شاگرد حکیم رکنای مسیح و حکیم شفایی نوشته‌اند. اما رکنای در ۱۰۱۱ به هندوستان رفت و در ۱۰۴۱ به ایران بازگشت. در هنگام عزیمت رکنای صائب بسیار کودک بوده و زمان مراجعتش به سمت ملک‌الشعرایی رسیده بوده است. به همین سبب این امر درست به نظر نمی‌آید. اما شاگردی‌اش در خدمت شفایی مستبعد به نظر نمی‌رسد (همان: ۱۲۷۵/۵-۱۲۷۶). به هر حال صائب از حکیم رکنای در این سفینه ۹۸ بیت نقل کرده است و اگر این تعداد را با آنچه از دیگر شعرای درجهٔ دوم سبک هندی نقل کرده مقایسه کنیم، اهمیت وی را در نظر صائب آشکار می‌سازد؛ چنان‌که از شفایی تنها ۵۷ بیت نقل می‌نماید.

صفا ملا محمدسعید اشرف، جوایای تبریزی، میرزا محسن تأثیر، خاضع، فطرت و نورس را نیز از سراینندگان میانه و نیمهٔ دوم سدهٔ یازدهم می‌داند که از محضر صائب بهره برده‌اند (همان: ۱۲۷۶/۵) خود صفا از بین این افراد جوایا و نورس را در حدی از شاعری می‌دیده است که مختصری به شرح احوال و یادکرد گزیدهٔ اشعارشان پردازد (همان: ۱۳۳۰-۱۳۳۳ و ۱۳۵۳-۱۳۵۸). اما بسیار جالب و تأمل‌برانگیز است که از هیچ‌یک از این سراینندگان بیتی در سفینهٔ صائب نیامده و در فهرست اعلام دیوان مفصل او (به تصحیح محمد قهرمان) نیز نامی از ایشان نمی‌بینیم، با اینکه نام ده‌ها تن از شعرای دوره‌های قبل و روزگار جوانی‌اش را در دیوانش می‌بینیم و تقریباً از همگی آن‌ها (جز شاپور تهرانی، فانی کشمیری، ناصح تبریزی و وحید قزوینی) در سفینه شعر نقل شده است: از جمله اوچی، اوحدی، اهلی، بابا فغانی، حاجی صوفی، حاذق اصفهانی، حافظ، حالتی تبریزی، خواجه کمال، راقم مشهدی،

سالک قزوینی، سجزی دهلوی، سحابی استرآبادی، سعدی، سعیدای نقشبند، سنایی، سنجر شاعر، سید نعمت‌الله، شاپور، طالب آملی، طغرای مشهدی، ظهوری ترشیزی، عثمان مختاری، عرفی شیرازی، عطار، غافل اکبرآبادی، غنی، غیاثای حلوائی، فانی، فتحی، فرج، قاسم انوار، قاسم مشهدی، محتشم، مطیع، معصوم همدانی، ملک محمد قمی، مولوی، میرزا سعید حکیم، میر شوقی، میر فصیحی، ناصح، نظامی، نظیری، وحید قزوینی (نک: عزیزان (گردآورنده مجلد راهنمای دیوان)، ۱۳۸۳: ۲۸۳/۷-۲۵۷).

شاید بتوان از این مطالب - که تاکنون کسی بدانها توجهی نکرده است - چنین نتیجه گرفت که صائب اشعار سرایندگان هم‌روزگار خود را چندان نمی‌پسندیده است که از آن‌ها در دیوان یا سفینه‌اش نامی بیاورد. اما می‌دانیم که سفینه صائب در روزگار زندگانی‌اش در دست شاگردانی مانند عارف تبریزی بوده و از آن رونویسی می‌کرده‌اند. پس احتمال اینکه در پیری مطلبی به سفینه‌اش نیفزوده باشد نیز هست، ضمن اینکه می‌دانیم دیوانی نیز که از او به دست ما رسیده چندان کامل نیست. اینکه از نام شاپور تهرانی، فانی کشمیری، ناصح تبریزی و وحید قزوینی - که هم‌روزگار صائب‌اند - در دیوان او هست اما در سفینه نیست این فرضیه را به شدت تأیید می‌کند.

به گفته قهرمان، «کلیات اشعار صائب را بین صد تا دویست هزار بیت نوشته‌اند، که رقم صد هزار بیت پذیرفتنی است» (مقدمه دیوان، ۱۳۸۳: هجده)، اما دیوان طبع محمد قهرمان که با مقابله نوزده نسخه فراهم آمده و کامل‌ترین و مضبوط‌ترین تصحیح دیوان صائب است تنها در بردارنده هفتاد و چهار هزار بیت از اشعار اوست. نخستین چاپ این تصحیح در سال ۱۳۶۴ در انتشارات علمی و فرهنگی بوده است. چاپ دیگر دیوان صائب از سید کریم امیری فیروزکوهی است که از روی نسخه خطی مصحح خود شاعر تهیه شده و در یک مجلد است. این تصحیح را انتشارات خیام تهران در سال ۱۳۳۳ منتشر کرده است.

سبک

تعریفی که فتوحی، به‌عنوان تعریف زبان‌شناسان از سبک، از لیچ نقل می‌کند این است: «شیوه کاربرد زبان در یک بافت معین، به‌وسیله شخص معین، برای هدفی مشخص» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۴). اما پیدا است که این تعریف سبک